

УДК 123.3 «13/18»

Теоретичні моделі реалізації свободи в працях мислителів Нового часу

І.Ю. ОСТАПЕЦЬ

Ужгородський національний університет, м. Ужгород, Україна, E-mail: ostapets@rambler.ru

Авторське резюме

В статті охарактеризовано особливості механізмів реалізації свободи у працях мислителів Нового часу. Мета наукової розвідки – дослідити особливості формування ідеї свободи в онтологічному аспекті (як свободи в системі суспільних відносин).

Робиться висновок про те, що свобода в добу Нового часу постає як опосередкована пізнавальною діяльністю людини і реалізується в двох основних аспектах: логіко-гносеологічному і практичному. Саме в Новий час розкрито низку видів співвідношення свободи і необхідності, а спроби їх систематизації не втрачають свого значення і донині.

Природу соціального та політичного мислителі Нового часу пояснювали виходячи з теорії суспільного договору та природних прав людини, до яких належала і свобода. Концепції суспільного договору у мислителів різнилися між собою, але головна ідея у них була спільною: з природного стану в результаті договору між людьми виникає держава, головна мета якої захист природних прав людини. Мислителями був також розроблений і механізм побудови держави: система розподілу влад (Ш. Монтеск'є, Дж. Локк), теорія правової держави (І. Кант), концепт громадянського суспільства (Г. Гегель) тощо.

Середовищем соціального буття свободи, відповідно до теорій мислителів Нового часу, є громадянське суспільство, концепт якого також розроблено у цей період.

Ключові слова: свобода, необхідність, суспільний договір, громадянське суспільство, природні права людини.

Theoretical models of realization of freedom in the writings of thinkers of modern times

I.YU.OSTAPETS

Uzhgorod national university, Uzhgorod, Ukraine, E-mail: ostapets@rambler.ru

Abstract

The author of the article has characterised the specificity of the mechanisms of freedom realization in the works of modern times thinkers. The purpose of scientific exploration is to explore the features of the formation of freedom idea in the ontological aspect (as freedom in social relations system).

The author has concluded that freedom in the age of modern times appears to be mediated by human cognitive activity and is implemented in two main aspects: logical-epistemological and practical. It is in modern times when different types of relationship between freedom and necessity have been revealed, and attempts to systematize them do not lose its significance nowadays.

The nature of social and political the thinkers of modern times have explained with the basis of the theory of social contract and natural rights including the freedom. The concepts of social contract of the thinkers differed among themselves, but the main idea they had in common is: from the natural state as a result of agreement there appears the state between the humans, the main aim of which is to protect the natural rights. The thinker have also developed the mechanism of nation-building: the system of powers distribution (C.Montesquieu, John Locke), the theory of law (Kant), the concept of civil society (G.Hegel) and others.

The environment of social life of freedom, according to the theories of thinkers of modern times, is the civil society, the concept which has also been developed in this period.

Key words: freedom, necessity, social agreement, civil society, natural human rights.

Постановка проблеми. В умовах формування демократичної ідеології особливого значення набувають наші уявлення про власні права і свободи. Здійснення реального народовладдя ми пов'язуємо з власною свободою у здійсненні вибору і дотриманні закону. Та наслідки такої свободи можуть виявитись цілком протилежними нашим очікуванням, що в свою чергу сприяє виникненню революційних ситуацій, суспільно-політичних криз тощо. Саме тому цей процес у філософії набув актуальності і осмислення вже давно.

Забезпечити свободу людини можна лише знаючи, що таке свобода та її механізми втілення. Ідею свободи пов'язують із пізнанням необ-

хідності, з поняттям знання та істини (Спіноза, Гегель), що складає в першу чергу предмет гносеологічного її осягнення, оскільки в основі всіх дій людини лежать її розум та інтелект.

З іншого боку, свобода як пізнана необхідність є лише частиною цілісного уявлення про можливість свободи, бо вимагає ще й певного втілення механізмів забезпечення пізної необхідності на підставі законів і прав, що складає практичну сторону забезпечення свободи. Обидві сторони забезпечують рух історичного процесу, але виступають у ньому як суперечлива єдність. Вибір – це свобода волі, яка не завжди є усвідомлена. Саме цій проблемі присвячена стаття, в якій авторка аналізує погляди

мислителів Нового часу на проблему пошуку такої єдності. Повернення до доробок минулого це пошук майбутніх вимірів свободи, оскільки без осягнення минулого неможливий рух до майбутнього.

Мета дослідження – охарактеризувати теоретичні моделі реалізації свободи в працях мислителів Нового часу. Для досягнення мети авторка ставить перед собою наступні завдання: а) розкрити співвідношення свободи і необхідності, які були окреслені саме в філософських теоріях мислителів Нового часу; б) охарактеризувати теоретичні моделі реалізації свободи в суспільно-політичній практиці.

Виклад основного матеріалу. Проблема підходу до свободи як такої, що отримує визнання лише як така, що приносить утилітарну користь, започатковується саме добою розквіту гуманістичних ідеалів. Н. Макіавеллі, визначаючи новий зміст цінності свободи, стверджує, що вона мусила б бути вільною не лише від впливу релігії, але й моралі. «Хоч би які засоби для цього використовувалися, їх завжди сприймають як гідні і схвалюють» [10, с. 54].

Спираючись на принцип «воля-закон» Ф. Бекон визначає суть свободи як політичну цінність. Саме за допомогою цього принципу політична свобода отримує своє функціональне значення в політичних відносинах і трансформується у свободу загального характеру. Тепер не воля, яка постійно межує із свавіллям, як у Н. Макіавеллі, а закон (прийнятий на захист від несправедливості) стає регулятивною основою, з огляду на яку визначаються дії політичного поля відносин. «Закон, а не абсолютиська влада короля мусить регулювати відносини між королем і підлеглими» [6, с. 119]. Цей принцип який, на наш погляд, став першим поштовхом для формування окремого виду цінностей, а саме: політичних, де початком є свобода, Ф. Бекон змінює триединою формулою: «Богові віддай боже, а Цезарю – цезарево, а підлеглим – те, що їм належить». Таким чином, можна констатувати, що саме з Ф. Бекона бере початок новоєвропейська раціоналістична лінія політичної думки, в якій людський розум як можливість вільно діяти і творити своє життя (а не воля, а якщо і воля, то тільки така, що спирається на розум) стає відліком системи цінностей, основою пізнання буття [6, с. 122].

По-новому змусив подивитися на місце людини в сучасному світі, суспільстві Р. Декарт, зробивши наголос на формуванні і зміні внутрішнього світу індивіда, а не зовнішніх обставин. Р. Декарт вважає, що, починаючи з себе, ми можемо змінити оточуюче суспільство на краще: «Завжди намагатися перемогти себе, а не долю, змінювати свої бажання, а не порядок світу і взагалі – звикнути до думки, що у нашій цілковитій владі перебувають тільки наші думки, і лише тоді, коли ми зробимо все мож-

ливе з оточуючими нас предметами, те, що нам не вдалося, треба розглядати як таке, що є абсолютно неможливим» [5, с. 264-265].

Такий підхід став безпосереднім внеском у формування нової концепції свободи як в її онтологічному, так і в гносеологічному сенсі. Тому, спираючись на сутність розуміння свободи, як невід'ємного атрибуту всіх форм суспільного життя, людина може змінювати політичну реальність – формувати систему влади, приймати політичні рішення тощо. Погляди Р. Декарта суттєво вплинули на подальший розвиток історії філософсько-соціальної думки Нового часу. Починаючи від Р. Декарта і далі, майже всі філософи вибудовували свої теорії свободи, виходячи саме з людини, з проблеми її розуму, інстинктів. Адже для нього будь-яка зміна світу, навіть революція, можлива лише при умові зміни людського мислення.

Одним із перших спробував раціонально обґрунтувати необхідність появи цінності свободи як політико-владної, соціальної реальності Т. Гоббс. Продовжуючи вже розпочату до нього роботу над проблемою людини, як основної детермінанти суспільних відносин, Т. Гоббс дійшов до висновку, що саме егоїстичний стан буття людини як «війни всіх проти всіх» спричинив до укладання суспільного договору й створення держави: «Із цієї взаємної недовіри людей немає розумнішого шляху для людини задля забезпечення власного життя, ніж укладання суспільного договору та на його основі створення держави і регулюючої системи влади» [3, с. 151].

Таким чином, Т. Гоббс раціонально обґрунтував появу політичних цінностей, розглядаючи в якості їх основи свободу людини, адже у неї правитель залишається як за межами угоди, так і за межами громадянських законів. Більше того, він уособлює іншу систему цінностей, відмінну від тієї, якою намагаються керуватися громадяни для збереження мирного співіснування. Наслідком цього в подальшому є втрата будь-яких моральних принципів, правових регуляторів, на яких повинні бути вибудовані суспільні відносини.

Інший англійський філософ Дж. Локк також появу держави, її інституцій в бутті людини пояснював виходячи з теорії суспільного договору. Але якщо основою виникнення держави у Т. Гоббса є ірраціональний інстинкт самозбереження, то Дж. Локк основу виникнення держави бачить в здоровому глузді, вираженому раціональному прагматизмі.

Політична система буття і його цінності за будь-яких умов у Дж. Локка залишаються лише включеними в систему інших цінностей, що стосуються особистої свободи індивіда (віра, мета, праця, власність). Вони покликані бути своєрідним інтегруючим, об'єднуючим фактором, який має забезпечити терпимість однієї людини до свобод іншої. «Не різниця в погля-

дах, – наголошував Дж. Локк, – якої не можна уникнути, а нетерпимість до тих, хто дотримується іншої думки... породила більшість протиріч та війн, що виникли в християнському світі» [8, с. 130]. Основна цінність держави саме в тому, що вона гарантує повагу до особистих цінностей людини.

Важливу роль у процесі визначення місця соціального поля буття в бутті людини для Дж. Локка відіграв факт особливого місця моралі в регулюванні суспільних відносин. Саме моральності віддавав він перевагу перед іншими цінностями, але моральності специфічного (практично-утилітарного та евдемоністського) характеру, а не юридичного (регулюючим нормам).

Саме такий підхід зумовив те, що соціально - політична цінність свободи у Дж. Локка має своє неповторне місце і роль у ціннісній ієрархії, і, що найголовніше, не вступає у протиріччя з особистісними цінностями індивіда. Цей погляд якісно відрізняється від розуміння політичної цінності свободи у Т. Гоббса, в якої вона врешті-решт витісняє все, що заважає їй для абсолютної домінації над внутрішнім світом пересічного громадянина. У філософії Дж. Локка, навпаки, формується підхід до розуміння цінності свободи як такої, що домінує над усією ієрархією цінностей людини, як певного виду цінностей, який має свої чіткі межі і функції, зокрема, що визначаються іншими цінностями в ціннісній ієрархії особистості.

Значне місце у формуванні автономних визначень буття людини займає французьке Просвітництво. Так, Ш.Л. Монтеск'є засадою і основною метою функціонування стабільної, врівноваженої цілісної держави вважає справедливість. «Справедливість» стає тією мірою, що визначає суть форми правління у державі: республіканської, монархічної чи деспотичної [11, с. 169]. Це дає можливість виводити сутність політичної влади не з духовно-вольових природних засад (як було у Н. Макиавеллі, Дж. Локка, Т. Гоббса, Ф. Бекона), а з глибоко структурованої та органічно цілісної у собі базової структури, якою є соціальна система, інституційно-організаційні форми існування політичного простору.

Схожі критерії означення людської свободи розробляє і Ж.-Ж. Руссо, але в більш ідеально піднесених, дещо навіть деформованих вимірах. Для нього свобода – це цінність суспільно-колективістських форм більшості, своєрідної «загальної волі», яка стає трансцендентною стосовно індивіда і є тією дійсною основою, що єдино може утвердити реальне народовладдя і демократію, коли «кожний громадянин є нічим і нічого не може без участі всіх інших» [12, с. 176-177]. Приватний інтерес у нього не має ніякої ваги, як це було у Т. Гоббса і Дж. Локка в укладенні суспільної угоди. У Ж.-Ж. Руссо загальна воля як вияв суспіль-

них інтересів стає рушійною силою соціального тіла: «Кожен із нас передає у загальне надбання і ставить під вище керівництво загальної волі свою особу та всі свої сили, і в підсумку для всіх нас, разом кожен член перетворюється у неподільну частину цілого» [12, с. 161]. Неподільною частиною цілого людина стає тоді, коли Ж.-Ж. Руссо вдається до перетворення особистісних прав юридичного характеру в політичні права (можливість особи брати участь у розробці і прийнятті всіх загальних рішень). Політичні цінності набувають всезагального характеру в бутті людини. Громадянське суспільство розростається до держави і стає тотожним їй, знівелювавши, таким чином, права людини на приватну сферу життя та її інтереси.

В той же час, основною заслугою Ж.-Ж. Руссо є те, що він сформував свій підхід до проблеми соціально-політичних цінностей, а головне – ствердив своєрідну їх ієрархію: індивідуальні, колективні, загальносуспільні (як державні). Останні у Ж.-Ж. Руссо відіграють суттєву роль у формуванні всіх сфер людського життя. Цим самим мислитель не стільки перебільшує абсолютну роль таких цінностей, скільки демонструє механізм їх акумуляції і збереження, а головне – їх соціальну «сакралізацію». Це вже не вартості релятивного характеру як у Т. Гоббса та Дж. Локка (формулюю – стверджую – інституалізую – відкликаю), а такі, що постають як закон, принцип людського життя, що єдино забезпечують сталість, цілісність суспільства і держави, їх поступальність розвитку.

Разом з тим, у філософії Нового часу формуються і нові підходи до визначення ціннісних основ людського буття. Серед них починають викристалізовуватися як би два полюси акумуляції систем цінностей (у різних їх визначеннях – політичному, соціальному, економічному, культурному тощо) – на рівні особи (як особиста свобода – можливість самореалізації і цінність життєвих сил, розуму) і на рівні форм спільноти – суспільства загалом, громади, класів, групи, верств і т.п. (як цінності колективістських чи кооперованих, або ж комуналістських форм співжиття) – цінності солідарних начал, таких як справедливість у соціальних відносинах, рівна відповідальність тощо [6, с. 87].

Головним, на нашу думку, є те, що ця історична доба формулює, а точніше було б сказати вимагає формулювання нового механізму продукування системи свобод, в основі якого лежать не виключно поведінкові детермінанти, нагромаджені традиціями і культурою, не релятивні вартості духовного і практичного (діяльнісного характеру), а свідомо сформовані на підставах взаємного порозуміння та згоди (права) цінності пов'язані з загальносуспільним благом.

У подальшому нова форма свободи знаходить відгук в філософсько-політичних та правових теоріях Німеччини ХУІІІ – ХІХ ст. В них система ціннісних означень свободи більш досконало отримує форми особистих, громадських, політичних визначень і, відповідно, постає в адекватних їм класифікаційних групах, при цьому відходячи від традиційних схем натуралістичного визначення цінностей. Так, у І. Канта логічний ряд системи свобод з однієї сторони започатковує індивід: «Людина як всяка розумна істота, – стверджує філософ, – існує як мета сама по собі, а не лише як засіб для будь-якого використання з боку тієї чи іншої волі [7, с. 269]. З іншої, саме це твердження обумовлює і узгоджує своєрідність вчинків і дій окремого індивіда з принципом «доброчинності»: коли потрібно поступити так, щоб «ти завжди ставився до людства, в своїй особі і в особі будь-якого іншого, так само, як до мети, і ніколи не ставився б до іншого тільки як до засобу» [7, с. 270]. На цих двох взаємозумовлених принципах починає вибудовуватися громадське суспільство в системі буржуазних відносин.

Можливість існування людини як мети для іншої волі в системі громадських відносин у І. Канта трактується ширше, ніж у Дж. Локка та Т. Гоббса з їх природною утилітарно-ціннісною зацікавленістю однієї особи в іншій. Саме в такому існуванні філософ вбачає ще й правовий сенс утвердження рівності як «рівноцінності» («рівні» – незалежні»). Такого типу рівність вибудована не лише на засадах правових визначень однієї особи іншою, а утверджує себе через етичні принципи – цінності. Людина з її свободою сприймається як цінність не лише виключно виходячи з утилітарної системи взаємокорисних стосунків як агент певних політико-економічних дій, а взагалі як універсальна значимість дійсності, як «людина все-світу», як масштаб буття суспільства загалом, його структури, системи відносин, влади, держави тощо.

Уважно проаналізувавши погляди мислителів Європи доби Нового часу, можна зробити висновок про певне зміщення кута зору на сутність поняття і феномена свободи. Таким чином з'являються нові критерії її визначення. І в першу чергу це стосується того, що свобода стає значимішою, виходячи не з традицій, віри, природних структур, від яких залежить чи не залежить людина, а репрезентує себе, як цінність функціонального характеру. Наприклад, І. Кант, аналізуючи сутність держави, визначає, що єдиною функцією її є розбудова правового поля, а звідси і всі цінності дієво акумулюються в цій єдиній (але універсальній) функції. Держава як засіб, а не держава як мета, святість, абсолют – це та ідея, що стає домінуючою у цей період. Аналогічним чином трактується і сутність влади: функціональна

особливість здійснення її у державі знову-таки перетворює її на абсолютно рядовий засіб, що допомагає забезпечити свободу людині.

Саме таку тенденцію ми можемо спостерігати і в поглядах іншого представника німецької філософської думки цього періоду Г. Гегеля. В той же час, Г. Гегель здійснює досить суттєву трансформацію внаслідок якої синкретизм соціального поля буття «розпадається» напіл: сферу політики, держави і сферу громадянського суспільства. Звідси виникають і дві системи свобод, які взаємообумовлені та взаємозначають одна одну, але при цьому витримують певну автентичність.

Слід зауважити, що саме ця традиція розмежування соціальних сфер систем свободи, яка остаточно сформувалася у Г. Гегеля, є актуальною і нині. Для Г. Гегеля метою держави (а звідси і основним ціннісним орієнтиром) стає не одиничний індивід, а суспільство, «всезагальне життя». Сенсом, цінністю буття особи стає лише її загально значиме «субстанційне» визначення. Істинністю і моральністю вона володіє виключно виходячи з того, що є членом держави (в даному випадку обов'язковим громадянином держави, адже без останньої особи як такої немає). Право та обов'язок стають тими узагальнюючими цінностями, що є своєрідним «початком» та «завершенням» кола взаємозв'язку держави та громадянського суспільства як всезагального та особливого.

Важливим фактом є те, що Г. Гегель при цьому звертається до аналізу тих функціональних засад свободи політичного і громадянського середовищ, що найбільше репрезентують їх стан формування (своєрідні свободи – необхідності) і транзитності, і які через себе створюють органічну єдність, цілісність, а головне – необхідну функціональну досконалість політичного та громадянського організмів. Такими, наприклад, функціонально необхідними, органічними виявами свободи громадянського суспільства, що знаходиться в процесі формування, за Г. Гегелем, можуть бути: автономія особи в системі політичних, економічних та владних утворень (що знаходить своє визначення через соціально-керовану форму діяльності); право, що закріплює та охороняє індивідуальні свободи особи і підпорядковує собі навіть абсолютні: віру, церкву. Адже, як підкреслює Г. Гегель: «Немає священної, релігійної совісті, яка була б відокремлена від світського права, й була б протилежною йому [2, с. 355].

Не менш суттєвим є той факт, що проблема владних відносин, самої держави та загалом історії, як такої, визначається Г. Гегелем крізь сутність політичної свободи. Пояснюючи логіку розвитку всесвітньої історії через «прогрес в усвідомленні свободи», він відзначає, що предметом дослідження у соціально-філософській науці і є процес утвердження людської свободи у різних її конкретно-історичних формах

втілення державної влади, особливостях відносин, інституційних утвореннях тощо. Адже, як стверджує філософ, «єдиним предметом філософії є світло ідеї, що простежується у світовій історії..., пізнання втілення цієї ідеї, яка є ідеєю свободи», і «інтерес полягає в тому, щоб пізнати хід розвитку ідеї, що самореалізується, а саме, ідеї свободи, яка існує лише як усвідомлення свободи» [2, с. 422].

Таким чином, філософські та політико-правові доктрини періоду Нового часу після ряду буржуазних революцій в Європі напрацьовують цілісну методологічну основу, що дає розуміння нової форми свободи та її виявів у політичній, економічній соціальній сферах життя (але ще не цілісну теорію свободи) та відображає сутність перехідного і початків класичного етапу утвердження буржуазних відносин.

Висновки. Питання свободи постає і вирішується в епоху Нового часу в двох основних аспектах: логіко-гносеологічному і практич-

ному. Саме в Новий час розкрито низку видів співвідношення свободи і необхідності, а спроби їх систематизації не втрачають свого значення і донині.

Природу соціального та політичного мислителя Нового часу пояснювали виходячи з теорії суспільного договору та природних прав людини, до яких належала і свобода. Концепції суспільного договору у мислителів різнилися між собою, але головна ідея у них була спільною: з природного стану в результаті договору між людьми виникає держава, головна мета якої захист природних прав людини. Мислителями був також розроблений і механізм побудови держави: система розподілу влад (Ш. Монтеск'є, Дж. Локк), теорія правової держави (І. Кант), концепт громадянського суспільства (Г. Гегель) тощо. Середовищем соціального буття свободи, відповідно до теорій мислителів Нового часу є громадянське суспільство, концепт якого також розроблений у цей період.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бэкон Ф. Новый Органон / Ф. Бэкон // Сочинения: в 2 т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1978. – 575 с.
2. Гегель Г.В. Философия истории / Г. В. Ф. Гегель // Сочинения.: В 14 т. – Т. 8. – М., 1959. – 415 с.
3. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Собрание сочинений.: В 2 т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1991. – 736 с.
4. Декарт Р. Правила для руководства ума / Р. Декарт // Соч.: В 2 т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1989. – С. 77 – 170.
5. Декарт Р. Рассуждение о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках / Р. Декарт // Соч.: В 2 т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1989. – С. 257 – 318.
6. Денисенко В.М. Проблемы рационализма та иррационализма в политических теориях Нового часу европейской истории / В.М. Денисенко. – Львів: ПАІС, 1997. – 274 с.
7. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант // Сочинения в 6-т. – Т. 3 – М.: Мысль, 1964. – 799 с.
8. Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк // Сочинения: в 3 т. – Т. 3. – М.: Мысль, 1985. – С. 135 – 407.
9. Локк Дж. Послание о веротерпимости / Дж. Локк // Сочинения: в 3 т. – Т. 3. – М.: Мысль, 1985. – С. 91 – 135.
10. Макіавеллі Н. Государ / Н. Макіавеллі. – М., 1990. – 299 с.
11. Монтескье Ш.-Л. О духе законов / Ш.-Л. Монтескье // Монтескье Избранные произведения. – М.: Госиздат, 1995. – С. 157 – 733.
12. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре или принципы политического права / Ж.- Ж. Руссо // Трактаты. – М.: Наука, 1969. – С. 151 – 256.

Стаття надійшла до редакції 08.04.2014

REFERENCES:

1. *Bekon F. Novyy Organon (The New Organon). Sochineniya: v 2 t. Vol. 2. Moskva: Mysl, 1978. 575 p.*
2. *Gegel G. Filosofiya istorii (Philosophy of history). Sochineniya: v 14 t. Vol.8. Moskva, 1959. 415 p.*
3. *Gobbs T. Leviatan ili materiya, forma i vlast gosudarstva tserkovnogo i grazhdanskogo (Leviathan or the Matter, Form and Power of a Commonwealth). Sbranie sochineniy: v 2 t. Vol.2. Moskva: Mysl, 1991. 736 p.*
4. *Dekart R. Pravila dlya rukovodstva uma (Rules for the Direction of the Mind). Sotcineniya: v 2 t. Vol.1. Moskva: Mysl, 1989. P.77-170.*
5. *Dekart R. Rassugenie o metode, stob verno napravlyat svoy um i otiskvat istinu v naukah (Discourse on the Method of Rightly Conducting One's Reason and of Seeking Truth in the Sciences). Sochineniya: v 2 t. Vol.1. Moskva: Mysl, 1989. P.257-318.*
6. *Denysenko V.M. Problema ratsionalizmu ta irratsionalizmu v politychnykh teoriyakh Novogo chasu yevropeyskoi istorii (Problems of rationalism and irrationalism in political theories of Modern times in the European history). Lviv, 1997. 274 p.*
7. *Kant I. Kritika chistogo razuma (Critique of Pure of Reason). Sochineniya: v 6 t. Vol.3. Moskva: Mysl, 1964. 799 p.*
8. *Lok D. Dva traktata o pravlenii (Two Treatises of Government). Sochineniya: v 3 t. Vol.3. Moskva: Mysl, 1985. P.135-407.*
9. *Lok D. Poslaniye o veroterpimosti (Essay Concerning Toleration). Sochineniya: v 3 t. Vol.3. Moskva: Mysl, 1985. - P.91-135.*

10. *Machiavelli N. Gosudar (The Prince)*. Moskva, 1990. 299 p.
11. *Monteskiye Ch.-L. O dukhe zakonov (The Spirit of the Laws)*. Izbrannyye proizvedeniya. Moskva: Gosizdat, 1995. P.157–733.
12. *Russo J.-J. Ob obschestvennom dogovore ili printsypy politicheskogo prava (The Social Contract or principles of Political Law)*. Traktaty. Moskva: Nauka, 1969. P.151–256.

Остапець Ірина Юліївна – старший викладач
Ужгородський національний університет
Адреса: 88000, Україна, м. Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: intersub@rambler.ru

Ostapets Iryna Yuliivna – senior lecturer
Uzhgorod national university
Address: 3, People area, Uzhgorod, 88000
E-mail: intersub@rambler.ru